

**Епістолярій Миколи Гоголя
як художнє саморозкриття особистості
в дослідженнях П.Куліша**

Публікацію епістолярної спадщини письменників сьогодні визнано загальноприйнятим правилом, видання епістолярних текстів – нагальна потреба науки. Зрозуміло, що сучасні дослідники і видавці у такій поважній справі мають глибше використовувати досвід вітчизняної едиційної практики минулого. Стосується це, ясна річ, не фактажу, бо літературознавча наука сягнула в цьому плані далеко вперед. Йдеться про втрачені чи забуті методологічні підходи до публікації листа письменника як соціокультурологічного феномена. Оскільки лист письменника в переважній більшості є унікальним, неповторним документом, у якому спонтанно й невимушено зафіксовано риси характеристики людини і митця, відтак він має неперехідну суспільну й художню вартість. Такий пріоритетний підхід до листа письменника вперше в едиційній практиці України і Росії реалізував видатний український письменник і культуролог Пантелеймон Олександрович Куліш, який був одним із перших дослідників, редакторів і видавців епістолярію Миколи Гоголя.

У гоголезнавстві П.Куліш був піонером: він опублікував перші біографічні розвідки про М.Гоголя, першим порушив проблеми національної самосвідомості Гоголя, виділив феномен його української душі. При цьому пріоритетним матеріалом у багатьох аспектах дослідник вважав "людські документи" автора – його листи, листи його сучасників, свідчення близьких, зокрема матері М.І.Гоголь, спогади літераторів та друзів. Здобуті матеріали до біографії Гоголя Куліш почав публікувати в "Отечественных записках" [1, с. 189–201] у рік смерті письменника та окремим виданням "Несколько слов о Гоголе..." [2].

У 1854 р. П.Куліш друкує в "Современнике" (№2–4) перший варіант розвідки "Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М.", яка вийшла також окремим відбитком [3]. У листі до С.Аксакова від 1 липня 1854 р. автор висловлював обурення свавільним втручанням редакції журналу у текст його дослідження: "Получил я отдельный оттиск "Опыта". Увы!

Сколько сердечных мыслей автора вычеркнуто и, очевидно, не цензурую, а несочувствующею ему редакциею" [4]. Та це було лише початком розходжень П.Куліша в суттєвих оцінках феномена Гоголя з російською революційною демократією. Практично відтоді започатковано полеміку з приводу оцінки творчості Гоголя як об'єкта дослідження російсько-українських культурних взаємин, національних особливостей двох культур і української проблеми [5].

"Опыт..." був першою спробою біографічного дослідження не лише про Гоголя, а й про письменника загалом, у структурі дослідження якого домінують роль відігравав його епістолярій. На матеріалі листів Куліш простежує, за його висловом, "біографію духу" їх автора. Саме цю настанову дослідника передусім сприйняли його сучасники і, зокрема, Т.Шевченко, який писав із заслання польському історикові й художникові Броніславу Залеському: "Я здесь прочитал биографию Гоголя, которую ты мне рекомендуешь. Она заинтересовала меня, как и тебя, письмами как документами. Но как биография она не полна" [6, с. 104].

П.Куліш перший всебічно усвідомив думку самого Гоголя про виняткову роль серед всієї духовної спадщини письменника його приватних листів. "Значение писем моих, может быть, узнается после" [10; с. 6, 61], – писав Гоголь матері 6 квітня 1844 року. Підходячи до листів Гоголя як до автентичного джерела дослідження його людської і творчої індивідуальності, П.Куліш уперше в українському та російському літературознавстві впроваджує "психографічний" метод у роботі над біографією письменника. За листами вчений досліджує етнопсихологічні й культурологічні чинники формування майбутнього генія. Він наголошує на родинних і національних витоках поетично-благородного характеру Гоголя: його почуттів, думок і висловів, оригінальністю яких він пізніше так здивував всю Росію. Посилаючись на листи Гоголя-гімназиста, біограф підкреслював: "Письма его при всей небрежности языка и изложения, обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать цельный образ" [7, с. 61].

Уже в першій біографічній гоголезнавчій студії П.Куліш на матеріалі листів автора підняв кардинальні питання гоголезнавства: Гоголь і українська народна стихія (пісня і фольклор загалом), онтологічні джерела роду, "філософія серця" (Чижевський), –

розроблені ґрунтовно у наступній двотомній праці. Пильного ока дослідника не уникнув і зовнішній бік епістолярних звертань автора. Прагнення Гоголя протягом усього життя до самовдосконалення відбилося так само у ревній увазі його до власного почерку. Куліш зауважує, що останні листи письменника до П.Плетньова "обнаруживают явное подражание почерку прописей и даже попытку на щеголеватость букв" [7, с. 130]. А деякі з його передсмертних листів настільки відрізняються від листів попереднього часу, що "если бы не было постепенного перехода к ним от его обыкновенных каракулек, то можно было бы принять их за чужие рукописи" [7, с. 130–131]. Ця думка вченого має принципове значення, оскільки він був останнім дослідником і видавцем, котрий працював з автографами листів Гоголя. Зрозуміло, Гоголь перебільшував (якщо не помилявся), вважаючи тільки свої листи до друзів "произведениями, обещающими пользу ближнему" [7, с. 154], котрі мусили б "искупить бесполезность всего, дотоле им написанного" [7, с. 154]. Але для Куліша самосвідчення письменника в багатьох випадках, як і конкретно в даному, мало вирішальне значення, оскільки йшлося уже тоді про ґенезу останньої книжки Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями" – власне, його духовний заповіт.

"Опыт биографии..." викликав численні рецензії [13, с. 20]. Куліш самовіддано продовжував пошуки нових документальних матеріалів Гоголя, зокрема його листів. 1856 року він публікує розширене видання першого дослідження "Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, с портретом Н.В.Гоголя. В 2 т." (Спб., 1856). Промовистим є зміст уже переднього слова до видання. Вчений, підкресливши об'ємність зібраного ним матеріалу і необмеженість роботи в цьому напрямі, свідомо відмовився від подальших біографічних висновків, тому визначив своє видання як "простой сборник известий о Гоголе", доповнивши котрий, можна буде згодом написати біографію письменника. Проте навіть лаконічний коментар Куліша не губиться, а, навпаки, виступає синтезуючим чинником у висвітленні еволюції Гоголя на матеріалі листів як автентичного першоджерела. Дослідник послідовно доводить, говорячи словами М.Драгоманова, який читав листи Гоголя, надруковані П.Кулішем: "Не було нікого, хто б так будив громадську увагу до Малоросії", до "нашої України, як каже Гоголь, хто б змалював деякі боки життя

українського" [15; 1, с. 119–120]. Драгоманов цитував листи Гоголя матері 1829–1835 рр., в яких письменник відзначав: "...Никакой дух не блестит в народе, все служащие да должностные, все толкуют о департаментах да коллегиях, все погрязло в трудах, в которых бесплодно издерживается жизнь их" [15; 1, с. 122]. Українська натура, історично-духовні традиції роду, культура побуту й висота морального кодексу співвітчизників – ці провідні чинники формування особистості майбутнього письменника "прочитуються" Кулішем у листах Гоголя-гімназиста матері, а згодом і друзям-землякам. Вчений пише про ранні листи із захопленням, підкреслюючи важливість їх дослідження як для історії літератури, "так и для психологии вообще" [14; 1, с. 58]. З юних літ майбутній письменник знаходив втіху у високій самопожертві й самовдосконаленні. Переживши на сімнадцятому році життя смерть батька "с твердостью настоящего христианина" [10; 5, с. 19], Гоголь прагне розпочати важливу справу задля щастя співвітчизників. Він відмовляє собі в найнеобхіднішому, аби бачити й почувати прекрасне. "Никто из наших поэтов не задумывался так рано о великих подвигах для блага ближнего; ни у кого не было в юности так широко любящей души; и никто не боролся так горячо с равнодушием массы ближних к добру" [14; с. 1, 42], – зазначав П.Куліш і наголошував, що перед читачами він має "только преимущество первенства" [14; 1, с. 188]. У ранніх листах приятелям-землякам Гоголь говорив, за його висловом, "мовою душі", що слід розуміти в прямому й переносному значенні. "Пиши как можно чаще ко мне. Это средство очень действительно" [16; 1, с. 48], – звертається він до близького товариша дитинства й юності О.Данилевського, залишившись без нього тимчасово в холодному й чужому Петербурзі.

За змістом, мовою і стилем листів Гоголя до М.Максимовича Куліш визначає автора як "настоящего малороссиянина, горячо привязанного к товарищу по ближайшему к его душе делу, мечтательным и вместе шутливым" [14; 1, с. 141]. Чергування ніжно-пестливих звуків промовляючого серця з навмисно грубим запорозьким комізмом, а далі знову – поетична ідилія й урочистий ліризм. У цій для багатьох буденній прозі побутового листа Куліш справедливо вбачає поетичні мотиви майбутнього художника слова: "Это пробы смычка, готовящегося импровизировать симфонию, которая неотступно грезится артисту" [14; 1, с. 141]. Подаючи "историю внешней и

внутренней жизни Гоголя", він проводить естетично-психологічні зіставлення між його характером і змістом та мелодією українських пісень, які неодноразово цитуються в листах, і у такий спосіб визначає домінантні риси творчої індивідуальності письменника – "трагическая грусть и лирический смех" [14; 1, с. 178]. Зрозуміло, що на аналіз такого рівня міг спромогтися лише досвідчений фольклорист та етнолог, яким і виявив себе П.Куліш. Наголошуючи на дивовижному поєднанні в українському фольклорі комізму з несумісним, здавалося б, трагізмом, вчений природно "виходить" на проблему ґенези художнього світу Гоголя.

Дослідник слушно звертає увагу на лист Гоголя до М.Максимовича від 22 березня 1835 року, який є яскравим хвилиним відображенням настрою, психології переживань автора щойно завершеного "Тараса Бульби". Почавши листа рядками жартівливої української народної пісні "Ой, чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові", Гоголь передає в ньому тріумфуючий стан своєї душі після завершення, за його зізнанням, тяжкої праці. "Это письмо автора "Тараса Бульбы", – коментує Куліш, – еще не совсем отрешившегося от своего заунывно-разгульного идеала" [14; 1, с. 149]. Саме початок листа, на думку дослідника, наочно показує, що автор ніби щойно повернувся із Запорозької Січі [14; 1, с. 149].

Гоголева натура, справедливо вважає Куліш, повною мірою засвоїла етнопсихологічні якості українства, так яскраво відбиті у його поетичній творчості. Пізнавши з неї мелодію й доступний йому зміст української народної пісні, письменник згодом з дивовижною (а для неутаємничених – з чудернацькою) силою переніс її характер у свою творчість. Жоден народ на землі, підкреслює П.Куліш, не здатен після гіркого плачу, після відчаю, що роздирає серце, сміятися таким всеперемагаючим сміхом, яким сміються у своїх гумористичних і сатиричних піснях українці, блискавично й природно переходячи від гіркоти до жарту і навпаки як у своїй поезії, так і в житті. Звідси, робить висновок дослідник, бере початок феномен таланту Гоголя, коли "под видимым смехом" у нього "скрываются незримые, неведомые миру слезы, а по мрачной ткани его фантазии везде рассыпаны сверкающие цветы восторга и ясного, сердечного хохота" [14; 1, с. 179]. У цьому плані показова пізніше висловлена думка М.Костомарова про народне джерело гоголівського комізму: "Это комизм, из-под которого автор не изъе́млет и себя наравне с другими,

комизм, способный рассмешить задумчивую натуру и заставить задуматься и загрустить веселую. Смех над горем и печаль над весельем – это черты малороссийского взгляда на жизнь" [22, с. 426]. П.Куліш наводить до трьох з половиною десятків улюблених Гоголем українських народних пісень [23], серед яких маловідомі: "Казала Солоха прийди", "Зчорнів я, змарнів я", "Журилася попадя" тощо. А пісню "Ой розсердився мій милий на мене" Гоголь переклав російською мовою, подавши її у відомій статті "О малороссийских песнях" ("Арабески", ч. 2). Зазначимо, що й у цьому аспекті біографії Гоголя Куліш проводить аналогію з В.Скоттом, цитуючи його автобіографічні рядки (1838) про вплив на нього шотландської народної поезії в дитячому та юнацькому віці [14; 1, с. 177–178].

В опублікованому П.Кулішем листі Гоголя О.Данилевському (26 липня 1841 р.) письменник підсумовує своє перебування в Римі 1841 р. (перше враження про Італію Гоголь передавав із Рима М.Прокоповичу в березні 1837 р., порівнюючи свої відчуття італійської природи з малоросійською): "Рим как святыня, как свидетель чудных явлений, совершившихся надо мною, пребывает вечен... я готов идти укрепленный и мыслью, и духом [14; 1, с. 65]. Восени 1846 р. Гоголь писав: "...в Рим же я приезжал всякий раз как бы на Родину свою" [14; 1, с. 193]. П.Куліш виокремлює серед інших листів Гоголя з Рима лист до П.Плетньова, визначаючи лист як "свято душі", "світлий, як італійське небо" [14; 1, с. 196]. Італійська атмосфера гармонії людини і мистецтва, душі художника зі світовими шедеврами, зрозуміло, була найсприятливішою письменнику. Так, у листі М.Щепкіну з Венеції Гоголь, за характеристикою Куліша, "являється художником, страстно привязанным к своему искусству" [14; 1, с. 263].

На матеріалі епістолярію Гоголя відзначимо важливу теоретико-методологічну, структурно-індивідуалізовану рису дослідження епістолярної спадщини діячів минулого, вперше висвітлену нашим видатним вченим. Моделюючи образ Гоголя за наявною у нього сукупністю листів, Куліш керувався застереженням самого автора, що його листи "писаны на язык того, к кому они относятся" [14; 1, с. 279].

Через протейзм листів Гоголя легко побачити й особистість його адресата. Так, у чотирьох листах із Рима 1838–1839 рр. (два сестрам і два своїй колишній учениці Марії Петрівні Балабіній) він нерідко говорить одне й те саме, але з інститутками Гоголь бесідує в тій манері, якою вони, очевидно, писали до нього, а зі своєю ученицею

він веде вже мову, зауважує дослідник, як романіст і філософ: "Здесь он является перед нами с своей мечтательностью, с своей обычной легкой грустью, этим волшебным покровом, возвышающим для нас прелесть ума его, и с своей вечной улыбкой, бросающей мягкий отсвет на самые суровые его истины, – являестя фантастическим и благоговейным, суетным и торжественным, кротким в душе и беспощадным в своей насмешке" [14; 1, с. 279].

Тут варто прокоментувати два моменти у тлумаченні П.Кулішем листів Гоголя до учениці. По-перше, наразі маємо розважливу бесіду педагога з колишньою вихованкою, отже, автентичність листа як першоджерела для вченого безсумнівна. Важко припустити тут нещирість Гоголя. Окрім віддзеркалення в ньому власної вдачі й багатогранності особистості автора, лист відсвічує й постать його адресатки. По-друге, оскільки протейзм автора в листуванні – річ природна, бо це процес двосторонній, Куліш особистим застереженням Гоголя формулює важливий художній постулат дослідження епістолярної спадщини загалом: "Да не сольет читатель этих двух личностей в одну и не примет Гоголя в частности за Гоголя вообще" [14; 1, с. 279]. Ототожнення автора й адресата абсолютно немислиме, але лише в епістолярному діалозі з конкретним адресатом вимальовуються реальні риси людської і творчої індивідуальності автора. До того ж, Куліш, посилаючись знову ж таки на зарубіжний досвід (життєпис Ф.Купера) [14; 2, с. 19], з метою всебічного відображення особистості Гоголя послуговується уривками із листів друзів та знайомих письменника.

Аналізуючи еволюцію особистості Гоголя в зрілі роки за психологічною інтроспекцією автора в його листах, П.Куліш окремо виділяє питання морального самовдосконалення, щастя людини в душі євангельських ідей. Гоголь витратив "лучшие свои годы, годы успехов литературных, годы любви и дружбы" [14; 1, с. 338] на розв'язання цих проблем. Саме це, на думку П.Куліша, зводить на п'єдестал Гоголя-людину: "Человек в нём был выше всего, и действия его как человека на общество, когда он объяснится весь, когда он даст себя почувствовать каждому свежему сердцу – будет, может быть, несравненно важнее по своим последствиям, нежели действие его литературных произведений" [14; 1, с. 339].

Перебіг часу довів остаточно: художній доробок Гоголя має світове феноменальне значення. Однак і Куліш, висвітлюючи

морально-етичний рівень особистості Гоголя, не помилився: листи письменника друзям стали так само потрібними "произведениями, обещающими пользу ближнему" [7, с. 154]. Адже ретельно відібрані з цієї метою свої приватні листи Гоголь опублікував окремою книжкою, котра сьогодні нарешті посіла належне їй місце у всій спадщині письменника [28] попри тривале її паплюження від "неистового Виссариона" до фальсифікатів літературознавчої кон'юнктури часу радянського тоталітаризму.

Аналізуючи листи Гоголя, котрі згодом склали його книжку "Выбранные места из переписки с друзьями" (1846), Куліш курсивом виділяє рядки з листа письменника до Плетньова 6 квітня 1843 р.: "Сочинения мои так связаны тесно с духовным образованием меня самого и такое мне нужно до того времени вынести внутренне сильное воспитание душевное, глубокое воспитание, что нельзя и надеяться на скорое появление моих сочинений" [14; 1, с. 335]. У них дослідник вбачає зерно однієї з найцікавіших психологічних проблем: яким чином літературний геній, звільнившись з-під опіки надихаючої на творчість природи, стає сам на її місце і формує із себе незалежну творчу й самовладну силу? Апелюючи цього разу до висловлювання Шіллера з приводу такого ж психологічного питання, Куліш наголошує, що в ньому, крім естетичного змісту, міститься інший, – власне, людський зміст. За листами Гоголя можна простежити історію його духовного саморозвитку; без будь-якого тлумачення ці листи, на думку вченого, за своєю художньою вартістю дорівнюють кращим витворам таланту письменника. Адже Миколу Гоголя не міг задовольнити розвиток у собі лише художнього таланту, що для багатьох геніїв складало кінцеву мету всіх поривань. З дитинства в його українській натурі було закладено непереборне прагнення до самовдосконалення, якась незрозуміла собі самому туга за кращим, духовно вищим життям. Ця особлива нудьга морила й виснажувала його душу вже в 4–5-річному віці і потім у хвилини найвищих художніх злетів. П.Куліш не вбачає в цьому жодних містичних марень, а, навпаки, намагається психологічно обґрунтувати ґенезу й еволюцію духовного саморозвитку Гоголя: "Из этих двух начал – ясновидения земной жизни и стремления к жизни лучшей – развивается вся история существования Гоголя" [14; с. 1, 337].

Про те, що поняття "жизни лучшей", в розумінні Гоголя, Куліш трактував не як релігійний фанатизм і містицизм (у чому

звинувачувала письменника революційно-демократична критика [29; 2, с. 162] й радянське літературознавство) говорять наведені вище рядки дослідника про вплив Гоголя-людини на суспільство – "когда он объяснится весь, когда он даст себя почувствовать каждому свежему сердцу" [14; 1, с. 339]. Немає нічого фантастичного й містичного в душі віруючої людини, якщо вона міркує над тим, яка молитва до Бога правдива: "Молитвы дел, а не молитвы слов требует от нас Иисус" [14; 1, с. 314]. Саме ці рядки з листа Гоголя матері 1842 р. П.Куліш наводить, аби показати послідовність розвитку в душі письменника релігійних переконань. Очевидно, передусім людинознавчий аспект "Выбранных мест..." зацікавив і Шевченка, який, тільки-но вийшла книжка, просив В.Рєпніну надіслати її в Орську фортецю [6, с. 42] через друзів поета, що й зробила княжна [26, с. 57].

Зрозуміло, ми в своєму дослідженні не маємо на меті заглиблюватися в аналіз художньої творчості Гоголя. Однак те, що провідні українські дослідники спадщини Гоголя посилалися при цьому на його епістолярій та П.Куліша як фундатора гоголезнавства, дає нам підставу підкреслити тяглість і єдність українознавства (зокрема й на матеріалі епістолярію письменника) як інтегрованої наукової системи. Постать Гоголя, письменника й людини, стосуючись практично до всіх центрів українознавства, особливо яскраво виявляється в онтологічному аспекті концентру "Україна – культура", якщо розуміти буття й самодостатність його індивідууму як екзистенцію.

"Етика Гоголя має глибокий емоціональний характер. Етичне має бути не чимсь зверхнім, а емоцією, що виходить із душі, – резюмує Д.Чижевський. – Не закон, не зверхній авторитет, не припис, а серце тут знову заявляє свої права. У Гоголя етичне є живий потяг живого серця" [31, с. 129]. П.Куліш, пригадаймо, писав про апелювання Гоголя до "Свіжого серця" в суспільстві. Подаючи в цій же праці розділ "Кирило-Методіївці", вчений у поглядах П.Куліша виділяє: "Серце людини та зовнішнє" у ній" [31, с. 228]. А останню думку про його філософію Д.Чижевський у підвалі сторінки закінчує промовистим додатком: "Уважний читач міг помітити окремі пункти надзвичайної схожості думок і виразів Куліша з думками та виразами Гоголя. Ця схожість може в окремих випадках базуватися і на безпосередньому впливі листів і творів Гоголя, – Куліш був першим видавцем листування Гоголя та уважно студіював усе ним написане"

[31, с. 166]. Філософ і поет-романтик середини ХІХ ст. П.Куліш у своїх дослідженнях виступив не лише як адоратор Гоголя, а й як самодостатній творчий індивід – також репрезентант культури українства своєї доби. До речі, тему серця поряд з есхатологічною Чижевський-літературознавець виділяє й у пізнього Куліша, підвалини його "хуторської філософії" він також бачить у цій "філософії серця", бо природна простота дає людині чисте серце... Ніяка наука "такого правдивого серця не дасть..."; "Селянська філософія серця – "предвічна", стародавня, незмінна, "прямісінько з Євангелія", правда, яку ми серцем зрозуміємо" [32, с. 432–433, 441–442]. Така романтично-національна художня система близька основним думкам романтичного світогляду Гоголя, хоч, говорячи про його творчість української тематики, Д.Чижевський заперечує навіть цікавість Гоголя до української національної проблеми [32, с. 368]. З іншого боку, констатує: "Своєрідна двомовність його творів робить з них прикраси світової романтичної літератури" [32, с. 368].

Розвідка П.Куліша "Записки о жизни Н.В.Гоголя" у двох частинах була першим підготовчим етапом в осмисленні дослідником постаті Гоголя переважно на матеріалі його епістолярію. Завдяки цій важливій та конче необхідній праці Кулішу вдалося настільки всебічно й всеохоплююче опрацювати епістолярну спадщину геніального автора, щоб взятися за її наукове видання. У цьому плані нас має цікавити думка сучасної письменниці і наступної критики про "Записки о жизни Н.В.Гоголя" П.Куліша. Маємо три найголовніші рецензії по виході праці [13, с. 21]. Перша, але без підпису, – в "Современнике". Як доведено російськими дослідниками, її автор – М.Чернишевський [34, с. 466].

Рецензент одразу відзначає "Записки..." кроком вперед порівняно з "Опытом биографии...", оскільки автор дослідження, усвідомивши свою роль, від себе нічого не додав, збагативши свою попередню працю "фактами, а не фразами" [35, с. 27]. Характеризуючи розвідку П.Куліша як "богатейший источник для изучения судьбы и личности автора "Мертвых душ" и "Ревизора", Чернишевський, зрозуміло, й сам на основі автентичних листів письменника заперечує думку критиків про фарисейство Гоголя і намагається говорити про його "истинный образ мысли": "Все в том убеждает: многочисленные проблески подобного настроения в прежних сочинениях (до "Выбранных мест из переписки с друзьями" – Ж.Л.) и прежних

письмах, и природная склонность, которая очень обыкновенна между малороссами, и твердость, с какою он его держался, сама смерть его и многие другие факты" [35, с. 27].

Цікаво, що імовірнішим доказом відсутності фарисейства Чернишевський слушно вважає байдужість людини до грошей, що було справді притаманно Гоголю. Цій думці передує промовиста для нашого випадку теза: "Ханжество возможно только с сухим сердцем, которые рассчитывают каждый шаг свой для достижения пользы, и не пренебрегают никакими выгодами, особенно денежными" [35, с. 33]. Дивовижно, як вписується, на перший погляд, висловлена ніби й банальна думка М.Чернишевського в концепцію П.Куліша та його пізніших однодумців у дослідженні "птахоподібного самітника" (Барка) Миколи Гоголя. Але то тільки на перший погляд. Бо коли йдеться про загальну оцінку книжки Гоголя "Выбранные места...", висновок Чернишевського близький з висновком Белінського. Хоч рецензент "Записок..." і включив до активу Куліша реставрацію ним за шматочками паперу відповіді Гоголя на зальцбургський лист Белінського [14; 2, с. 108–113], [16; 2, с. 490–498], одначе вирок авторові книжки (а, отже, й досліднику, котрий її схвалив) такий же категоричний, як і його однодумця. Не називаючи Белінського, Чернишевський стверджує його оцінку, оперуючи однозначними з ним тезами: "Книга принесла своему автору позор", "Книгу нельзя оправдать: она лжива" [35, с. 38]. Щоправда, з реверансами у бік Гоголя: "Действовал как честный (хотя и заблуждающийся) энтузиаст"; "Натура его была, как по всему видно чрезвычайно благородна и в самом падении сохранила свою высоту" [35, с. 39]. Проте у загальних висновках про наукову вартість праці П.Куліша "Записки о жизни Н.В.Гоголя" Чернишевський оцінив її високо. Він відзначив її "ученую цену" саме як зібрання листів Гоголя та нових біографічних матеріалів іншого характеру. Підсумовуючи, рецензент зазначив: "Записки о жизни Гоголя" по высокому интересу содержания заслуживают самого внимательного изучения со стороны каждого, хотя сколько-нибудь интересующегося историею нашей литературы" [35, с. 39]. Рецензента "Записок..." в "Библиотеке для чтения" О.Колядина видання Куліша в переважній більшості не задовольняло, оскільки свідомий намір дослідника подати біографію Гоголя як реєстр документів він не схвалив. І все ж критик віддав належне біографу, який з рідкісною невтомністю зібрав величезну кількість нових матеріалів, а відтак,

його книжка містить, за словами рецензента, "многие чудные открытия" [36, с. 34].

Нарешті, розлога рецензія в 9, 11 числах "Отечественных записок" за підписом П.Б-въ хоча й містила, як показав час, суперечливі думки, однак засвідчила конструктивні роздуми й доповнення, викликані саме поданими біографом новими фактами. Драму Гоголя, як це не дивно, критик вбачає "в его первоначальном воспитании, которое не дало его уму достаточных опор и орудий, чтоб бороться с тем, с чем следовало бороться" [37, с. 43]. Якщо зважити на те, що рецензент заперечує українську ґенезу Гоголя-художника, стверджує, що в столицю він переселився "с умом, кидавшимся прежде всего на темную сторону предмета" [37, №9], визнає перебування його за кордоном не лише абсолютно марним, але й шкідливим, не погоджується з багатьма тезами Куліша про самий творчий процес письменника, то видається несподіваним його висновок: "Мы считаем долгом сказать, что по множеству важных литературных фактов, в ней заключающихся, она делается настольною книгою каждого, занимающегося литературой, как такая книга, к которой должно будет обращаться за решением многих вопросов" [37, №11]. Рецензенту, як бачимо, імпонував провідний (так само й з погляду автора дослідження) аспект видання – джерелознавчий. Оскільки передусім це стосується листів Гоголя, то для зручності практичного користування ним критик склав хронологічний покажчик листів, подавши його насамкінець рецензії. Таким чином, двотомна праця П.Куліша, попри окремі закиди, отримала високу оцінку сучасної критики і саме завдяки першорядній увазі дослідника до епістолярної спадщини Гоголя.

"Записки о жизни Н.Гоголя" дістали належну оцінку також у новітній час. "Значення цієї книги Кулішевої в справі вивчення Гоголя величезне", – писав П.Рулін [38, с. 1565]. У праці В.Вересаєва "Гоголь в жизни" (1933) у покажчику імен зафіксовано більше, ніж на сімдесяти сторінках посилання на книжку П.Куліша [39, с. 638], а в примітках, відзначивши благоговійне ставлення дослідника до Гоголя, упорядник наголошував: "Записки о жизни Н.В.Гоголя" "ценны обилием материалов, часто имеющих характер первоисточников" [39, с. 582]. Зрозуміло, що йдеться передусім про листи письменника.

У КЛЭ виокремлено П.Куліша як фундатора біографічного гоголезнавства: "Выходом в свет книг П.А.Кулиша "Опыт биографии

Н.В.Гоголя" (1854) и "Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя" (Т. 1–2, 1856) было положено начало изучению жизни Гоголя" [40, с. 2, 217]. І лише в 70–80-х рр. ХХ ст. провідними радянськими гоголезнавцями концепцію П.Куліша було визнано хибною [41, с. 8]. "О том, какие порой изощренные формы приобретало искажение духовного облика Гоголя, свидетельствуют известные двухтомные "Записки о жизни Н.В.Гоголя" П.А.Кулиша, изданные им в 1856 году" [34, с. 438], – наголошувалося у поважній монографії. Найганебнішим було, ясна річ, для радянського дослідника те, що Куліш "не обронил ни единого слова об отношениях писателя с Белинским" [34, с. 438]. Зізнання Куліша на схилі літ Шенроку про свідоме замовчування, як пише літературознавець, "многих фактов о жизни Гоголя" [34, с. 438], не обов'язково стосується саме відносин письменника з Белінським, адже, як відзначав також Чернишевський у "Современнике" (про це йшлося вище), Куліш писав про листування між ними. У поданій дослідником фразі Куліша з листа Шенроку читаємо: "Недостаток моих сообщений заключается в утайке от публики темных сторон жизни Гоголя; но такова была воля тогдашнего министерства общественной нравственности", т.е., – коментує російський гоголезнавець, – М.П.Погодина, П.А.Плетнёва, отчасти, вероятно, и семьи Аксаковых" [34, с. 438]. І однозначно додає: "Под темными сторонами жизни писателя имелись ввиду его отношения с Белинским и другими прогрессивными деятелями литературы" [34, с. 438].

Проте такі висновки нам видаються нічим іншим, як припущеннями, а в окремих випадках – і фальшуванням. По-перше, в цьому ж листі П.Куліша В.Шенроку від 29 квітня 1888 р. С.Машинський "недобачив" інших рядків автора, який "министрами народной (замість "общественной" нравственности" називає лише Плетньова та Аксакових (Сергія і Костянтина) [42, с. 347]. У листі від 5 січня 1890 р. Куліш наводить зневажливі слова М.Погодіна стосовно Гоголя, а самого Погодіна називає "бесстыдным кулаком", який "составил свои сочинения "посредством задания чужого труда..." [42, с. 347].

До того ж, якщо зважити, що Куліш не ставив собі за мету досліджувати стосунки Гоголя із сучасниками, а подавав зведення насамперед документальних матеріалів, то "темні сторони" життя письменника біограф вважав за потрібне пояснити так у "Записках...": "Зная ничтожество его [Гоголя] в жизни практической, неловкости в отношениях с людьми, мелочные причуды характера, или какие бы то

ни было нравственные недостатки, мы тем больше должны почитать пламень его таланта. Глядя таким образом на поэта, мы не оскорбим его памяти своим любопытством, доискивающимся его высоких поступков или мыслей и самых мелких его слабостей" [14; 1, с. 294].

Окрім того, час між виходами праці Куліша і його листуванням із В.Шенроком – у три десятиліття. На час виходу "Записок..." ще живими були адресати Гоголя, та й критерії суспільної моральності середини ХІХ ст. інші, ніж кінця 80–90-х років. Отож, П.Куліша спонукали свого часу стримуватися не лише Плетньов та Аксакови, а й загальноприйняті в суспільстві етичні норми й вимоги. 30 років потому Куліш не приховував складних стосунків Гоголя із самим Плетньовим, якому письменник, приміром, мав би завдячувати своєю професурою в Петербурзькому університеті; спростовує "сообщение" О.Смирнової, яка лжесвідчила (і то найбільше) навіть проти матері письменника. Збагачений життєвим і науковим досвідом П.Куліш тепер був байдужим до "нових наклепів", за його висловом, а дбав лише про достовірність фактів у праці Шенрока, яка цікавила його передусім як "изображение общества с его достоинствами и недостатками" [42, с. 347].

Проте С.Машинський, наприклад, на початку своєї монографії посилається на П.Куліша не лише як на першого біографа Гоголя в джерелознавчому аспекті [34, с. 24], але й цитує "Записки..." в контексті естетичного дослідження "Вечеров на хуторе близ Диканьки". Академік О.Білецький у розвідці "Гоголь і українська література", якою відкривався збірник статей тієї ж назви (К., 1954), говорячи про П.Куліша як майбутнього ідеолога українського буржуазного націоналізму (чи не відтоді започатковано цього ярлика в радянському кулішезнавстві), категорично розмежує дві постаті за ідеологічним принципом: "Націоналістична концепція українського минулого у Куліша різко розходила з поглядами Гоголя" [46; 4, с. 580]. Цікаво тут відзначити думку самого Гоголя про П.Куліша. Відгукнувшись схвально у листі М.Языкову 1846 року про російського автора, Гоголь продовжував: "Но еще больше меня остановили произведения Кулиша. Судя по отрывкам из двух романов ["Михайло Чарнышенко" і "Черная рада" – Ж.Л.], которые я прочел, в нем все признаки таланта большой руки, я бы очень хотел иметь сведения о нем самом, об авторе, тем более, что о нем почти не говорят. Если Бог сохранит его, то ему предстоит важное место в нашей литературе" [16; 2, с. 431].

Зрозуміло, що Гоголь говорив тут про Куліша як російського письменника. Однак важливо, що схвально оцінював він твори молодого автора саме з історії України. Отож без висновків Куліша-етнографа й літературознавця, а не лише біографа Гоголя, не обійтися й сьогодні.

На жаль, стаття про Гоголя в УЛЕ (К., 1988. – Т. 1) вже не містила жодної згадки про виступи П.Куліша в царині гоголезнавства. А в опублікованому чотири роки потому виданні, хоча й визначаються "Записки о жизни Н.В.Гоголя" як "обширный, богатый впервые собранными материалами труд" [43, с. 174], однак переважно тут говориться про "снижение" особистості Гоголя українським дослідником, тенденційність добору ним біографічного матеріалу про письменника. Зокрема, йдеться про В.Шенрока, який міг навіть жанр своєї праці – синтетичної розвідки, "объясняющей личность и творчество художника" [43, с. 263–264] – "Материалы для биографии Гоголя" – обрати під впливом П.Куліша ("Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением его писем").

Щодо гоголезнавчого доробку П.Куліша, то новий біограф Гоголя у своїй праці неодноразово посилається на етнографічні, мовознавчі, культурологічні висновки й повідомлення українського дослідника, листи письменника цитує за його ж виданням, додаючи вилучені цензурою уривки. У випадку незгоди з першим біографом застерігає: "Считаем долгом оговориться, что несогласием с г.Кулишем в настоящем случае мы отнюдь не желаем набросить тень на его прекрасный и вполне добросовестный труд" [43, с. 105]. В.Шенрок унеможливило використання дрібних деталей із життя генія з метою зловживань, передбачаючи полеміку не лише з сучасними критиками (він її веде з Г.Вітбергом – автором брошури "Н.В.Гоголь и его новый биограф"), але й наступними: "Другое дело, когда исследование предпринимается в самом деле с целью "судить, трепать, казнить или миловать" [Там само, VII]. І.Франко у статті "Южнорусская литература" висловився про виступи Куліша-критика в "Основі" хоча й категорично (при цьому варто врахувати й ту обставину, що стаття написана на замовлення), однак коректно: "... слишком строгие суждения о Гоголе и Котляревском" [45, с. 135]. А за сім літ потому в "Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р." він зняв зовсім свою оцінку Кулішевих статей і лише констатував сам факт їхньої наявності: "Там (в "Основі" – Ж.Л.) він помістив ряд статей критичного змісту російською мовою про ...Котляревського і Гоголя" [45, с. 284].

Варто звернути увагу саме на українознавчий аспект проблеми, який знайшов відгомін в епістолярній спадщині самого П.Куліша. Маємо на увазі його петербурзькі листи українським адресатам В.Тарновському, М.Юзефовичу, Г.Галагану 1856–1857 рр., в яких обговорюється феномен Гоголя-людини і письменника в етнопсихологічному та культурологічному аспектах. У приватних листах Куліш відкритим текстом писав про те, що мусив був говорити з обмовками стосовно самотності й високоморальності українського народу у своїх "Записках о жизни Н.В.Гоголя". "Есть нерушимый закон правды в души у всякого поэта; не здолає поет самохіть піднятися вгору думкою, піднімає його дух, його рідне плем'я, а не буде його плем'я оправданієм його лиць художественних, не припадуть вони й до души мирові" [48, с. 98], – писав Куліш до Г.Галагана 19 лютого 1857 р. Так дослідник епістолярію Гоголя бачив український і світовий аспекти художньої вартості творів письменника-земляка. З народницьких же позицій писав про Гоголя П.Куліш і в статтях "Основи". Піддавши етнографічно-критичному розбору "Сорочинський ярмарок", критик, властиво, не "снижал... значение украинских повестей" Гоголя, як пише шановна дослідниця, а чинив це в ім'я всебічного висвітлення розвитку вродженого художнього обдарування генія. "В той час (а це було незабаром по виході його "Записок о Южной Руси") український народ видавався йому зразком моральної гідності, і Куліш жодної плями не хотів на ньому бачити. А тому і Гоголь його не задовольняв" [38, с. 1571], – слушно зауважив П.Рулін. У цьому плані виступають промовистими й рядки з листа Куліша 5 січня 1890 р. Шенроку про високу вимогливість у оцінці особистості Гоголя: "Я дважды принимался писать биографию Гоголя, и во втором труде был к нему строже; а если бы пришлось еще когда-нибудь высказаться об этой литературной личности, то был бы еще строже" [42, с. 347]. Відповідаючи своєму опоненту, Куліш наголошував: "Умалая, по словам критика "Русской Беседы", достоинство украинских повестей Гоголя, мы вовсе не умалаяем цены им как созданиям, без которых не ясно было бы поступательное движение гения великого поэта" [47, с. 90].

Як в епілозі до "Чорної ради", так і в статтях про Гоголя в "Основи" Куліш підкреслював пріоритет Гоголя у "відкритті" України не лише для росіян, але й для своїх земляків на новому етапі національного відродження: "Он первый открыл в украинской старине нечто величавое; он первый дал характеру древнего козака широкие

размеры; он первый заговорил о поэтической стороне исчезнувшего уже нашего прошедшего" [47; 5, с. 27]. І себе також письменник і критик бачив наступником Гоголя, зазначаючи: "Може, Гоголь, пройшовши плугом по ціліні, більш заслужив перед Господом сил, ніж ми, що вже скородимо і зерно засіваємо; а хто поже і зложить у житницю, то ще краще діло зробить" [48, с. 94]. Сам Куліш спростував закиди сучасного йому критика, а отже, й нинішнього щодо особистих амбіцій його як "первого подлинного исторического романиста", адже "Чорна рада" українською мовою була справді вже написана і читана в українських літературних колах, зокрема в присутності Шевченка 1846 року [48, с. 68–69]. "Следовательно ...я был (під час роботи над біографіями Гоголя – Ж.Л.) тем же автором "Черной рады", что и ныне, и преклонялся перед его высоким талантом точно так же, как и теперь преклоняюсь" [48, с. 69]. Останнє засвідчує так само листування Куліша цього ж періоду з матір'ю письменника М.І.Гоголь (Косяровською) [49]. Саме за її дозволом вчений публікує в першому числі "Основи" "Заметки и наброски Н.В.Гоголя для драмы из украинской истории" [13, с. 22], в передньому слові до яких зауважив: "Этот малый, но бесценный в своем роде дар новому украинскому журналу, как замогильное напутствие писателя, которым наша родина по справедливости гордится" [47; 1, с. 117].

П.Куліш на основі епістолярію Гоголя як документах показав сталу прихильність письменника до рідної української стихії й високоморальності (національно-етичній ідеї), але, з іншого боку, він говорить і про еволюцію особистості та творчості письменника, що також можна ствердити рядками з листів Куліша. "І так я думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділі або в одну пору він був ще голоцьком, а в другу зробився підлітком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш" [48, с. 75], – так образно, як це умів він висловлюватись у своїх приватних листах, писав П.Куліш 6 червня 1856 р. В.Тарновському.

На схилі літ Куліш у листах В.Шенроку, оцінюючи постать Гоголя з висоти знань енциклопедиста-культуролога, мав усі підстави поділитися своїм досвідом з новим біографом письменника-земляка, особливо щодо автентичності запізнілих "повідомлень" ще живих сучасників Гоголя. Куліш слушно зауважив, що "Пушкин и Жуковский, подняв его сразу до высоты товарищества" [42, с. 347], не встигли застерегти від спілкування з недолугими журналістами та невігла-

сами-попами, одного з останніх (обер-прокурора Святійшого Синода графа О.П.Толстого) біограф сам близько знав і, зрештою, залишив як людину нікчемну [42, с. 347]. Праця В.Шенрока, як і кожна інша, особливо пошукова, не є бездоганною, а часом не позбавлена і хибних висновків, як-от: явно шовіністичний підхід до проблеми українства Гоголя, котрий він постулює в передмові до першого тому "Материалов...": "Личность Гоголя представляет в нашей литературе чрезвычайно любопытный и поучительный пример слияния мало-российских симпатий с общерусскими и подчинения первых последним" [44; 1, с. 3]. Така думка не узгоджується навіть із відомим висловлюванням самого Гоголя про сутність своєї натури в листах О.Смирновій 12 (24) грудня 1844 р. [16; 2, с. 122], 12 (24) жовтня 1844 р. (...я, как вам известно, соединил в себе две природы: х о х л и к а и р у с с к о г о" (розр. автора – Ж.Л.) [16; 2, с.121]. Але не слід, ясна річ, забувати при цьому (і це стосується не лише праці В.Шенрока, а й видань самого Куліша) про недремне око самодержавної цензури.

Біографічні розвідки П.Куліша про Гоголя, властиво, були першим важливим і необхідним, та все ж підготовчим етапом у всебічному осмисленні ним постаті Гоголя на матеріалі його епістолярію. Справжнім апофеозом праці Куліша у гоголезнавстві слід вважати його фундаментальне видання: "Сочинения и письма Н.В.Гоголя: В 6 т. – СПб., 1857" [50].

"Гоголь сам – лучший свой биограф, – зазначав у "Записках..." Куліш, – и если бы были напечатаны все его письма, то не много нужно было бы и прибавить к ним объяснений для уразумения истории его внутренней жизни" [14; 1, с. 78]. Дослідник сподівався нових публікацій від Трушковського (небіж Гоголя) та інших сучасників, аби глибше розкрити не до кінця з'ясовані суперечності, зокрема душевного досвіду геніального художника. "Не говоріть мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збився, – писав П.Куліш 25 квітня 1856 р. В.Тарновському. – Воно правда, та не зовсім. Збився він із пантелику від великої муки за гріхи людській, а в його великих помилках треба чтити помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумні речі, і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як виясниться все життя його і не зостанеться над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його листів і всяких про його звісток (йдеться про "Записки о жизни Н.В.Гоголя" – Ж.Л.), – отже, се тільки часточка того, що надрукує

Трушковський і інші люде. Нехай лише виявиться все оте на божий світ, тоді побачите, що вийде за книжка з життя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для філософів, і для людей богомільних..." [48, с. 72]. Одначе вже 19 січня 1857 р. Куліш повідомив М.Юзефовича, що змушений взятися за нову складну й відповідальну роботу над епістолярною спадщиною письменника сам: "Узяв я ще іздать сочинения Гоголя, пішов у найми до Гоголевого небожа, котрий, недугуючи, їде у чужі землі. Звірив на мої руки все діло і мені тепер

Ніколи борщу хлібнути,

Ніколи у смак заснути, –

як казав той Котляревський" [48, с. 94]. За жартом адресанта стояла виснажлива робота видання шеститомника Гоголя паралельно з підготовкою третього тому (він так і не з'явився друком) "Записок о Южной Руси", після якої, за висловом Куліша, він "знікчемнів був нінащо" [26, с. 96, 226]. Нарікання дослідника й видавця, ніби зробив таку роботу, "що всяке подужало б" [26, с. 96, 226], не слід вважати слушними, оскільки здолати її спромігся б лише гоголезнавець-біограф.

У виданні Куліша [50] п'ятий і шостий томи містять листи "великого поета и моралиста нашего" (Куліш): від 1820 р. з Полтави батькам за підписом "Николай Гоголь-Яновский" до 6 лютого 1852 р. з Москви отцю Матвію з промовисто вичерпним також підписом: "Обязательный Вам вечною благодарностью и здесь, и за гробом Ваш весь Николай".

Едиційна практика П.Куліша базувалася так само на засадах естетично-психологічної концепції. Вона передбачала увагу до найменших деталей, що стосуються тексту і змісту листів, їх жанрової структури, манери автора, його індивідуальної мовтвочності, обов'язковість науково-історичного та реально-побутового коментарю тощо. Все це відбили примітки дослідника до листів, що подавалися посторінково у підвалі. Видання епістолярної спадщини письменника навіть з поліграфічного боку (не говорячи вже про дослідницький аспект) на той час становило складну річ. Адже видавець тоді не мав можливості подати фотокопію цікавого автографа чи відтворити в самому тексті листа малюнок автора, а "прочитати" достеменно автентичний документ можливо лише за умови врахування не лише його змісту, поетики і стилю, але й зовнішнього боку, незначних деталей та штрихів у змінах почерку, орфографії і т. ін. Куліш, свідомий високої мети донести читачеві (а отже, й наступним дослідникам) уявлення про живе слово й духовний образ Гоголя, не полишає в своїх

примітках-коментарях до листів письменника жодних (вартих з його погляду) дрібниць в оригіналі. Стосується це як фактографічного, так і естетично-психологічного планів. Особливо детально коментує видавець ранні листи письменника, адже за ними простежується генеза особистості. Пов'язано це так само з українством Гоголя: коментуються українізи, місцеві назви, фольклорні теми і мотиви, стилістична тканина фрази тощо. Найвагомим тут, окрім листів рідним, видаються листи Гоголя до М.Максимовича 30-х літ. Аби їх осмислити, а відтак прокоментувати, треба було мати глибокі знання з історії, фольклору, побуту, психології українства. Ясна річ, це потребувало б для необізнаної людини значних розшуків. П.Куліш впорався з цим блискуче не лише тому, що вже на той час був поважним культурологом-україністом, але й тому, що добре знав рідні місця Гоголя, довго жив там, а згодом – поблизу Василівки, на хуторі, названому ним "Белебень", звідки надсилав короткі записки М.І.Гоголь. Мав там приятелів не в одній селянській хаті, про що писав, публікуючи його листування з матір'ю письменника, В.Чаговець: "Еще недавно на берегу Гоголевского пруда стоял небольшой домик под соломенной крышей, в котором жил Кулиш, а возле него стояла развесистая осокорь, которой он в одном письме посылает поклон. Это место с частью берега называется и по настоящее время "Белебень", а старики помнят, что в стоявшей там хатке жил "якийсь пан", который в "высокой смушевой шапці (известно, что Кулиш носил шапку старинного казацкого типа) і все любив балакать" [49, с. 103].

Ось чому Куліш міг детальніше навіть за сучасних дослідників прокоментувати, скажімо, назву із листа Гоголя товаришеві дитячих і юнацьких літ О.Данилевському – "Голтвянские балки" як "Мокрые долины по речке Голтве" [10; 5, с. 171]. Між тим у сучасному двотомному виданні листування Гоголя вона коментується разом з "Юр'єво" як "места близ Полтавы" [16; 1, с. 51]. Чи не тому й така важлива частина епістолярної спадщини письменника, як листування з М.Максимовичем, до цього видання не увійшло навіть у фрагментах, що коментування його не стільки в історично-літературному, як в етно-психологічному та культурологічному аспектах мало б зачіпати складну (якщо не болючу) для російського літературознавства проблему – українство Гоголя.

Ознаки того, що Гоголь мислив по-українськи, хоч писав по-російськи, Куліш виокремлює спеціально. Так, у фіналі листа П.Плетньову від 20 листопада 1848 р. (Москва) Гоголь приписав: "Пошли в

Академию художеств по художника Зенькова..." "Этот предлог за был написан и зачеркнут Гоголем, а вместо него употреблен по, так как он употребляется в малороссийском языке", – коментував П.Куліш, пояснюючи, що письменник "усомнился, правильно ли будет написать: "Пошли за художником", и выразился по-малороссийски, вовсе того не замечая" [10; 6, с. 476]. Саме на цей приклад з коментарем П.Куліша посилався російський мовознавець І.Мандельштам [51, с. 209]. Доводячи, що у Гоголя "говорит малороссийская душа" [51, с. 217], він оперує також матеріалом листа письменника Максимовичу, в якому Гоголь подає останньому поради щодо перекладу фрагмента думи про Федора Безродного та висловлює поважні думки, що стосуються самотності української мови і, зокрема, конкретних висловів, які "не в духе русского языка" [10; 5, с. 206–207]. Покажемо, з нашого погляду, є й сам факт посилання І.Мандельштама у своєму дослідженні на лист Гоголя саме у виданні П.Куліша, хоча на той час вже існувало й повніше – за редакцією В.Шенрока. Очевидно, в особі першого видавця епістолярію Гоголя дослідник вбачав свого односторонця щодо, як тоді говорили, "украинофильства" російського письменника Гоголя, а Шенрок, як було відзначено вище, стояв на інших позиціях.

Так само Куліш першим прокоментував римські листи Гоголя, зокрема, відомий лист П.Плетньову 1838 р. із враженнями про Італію, котрий сам автор підготував, ретельно обробивши його для публікації, хоча пізніше відмовився від цього. З іншого листа до цього ж адресата 1846 року з Неаполя, що починається словами: "Наконец, поговорю с тобой о "Современнике", – вчений кваліфікує як статтю [10, с. 297]. Цей лист справді сьогодні відомий як стаття Гоголя "О "Современнике" [16; 2, с. 43], оскільки він не був надрукований у такому визначенні за життя автора.

Листи до М.Балабіної (1836 – травень 1839), перший з яких Куліш опублікував (хоча й з купюрами) ще в "Опыте биографии Н.В.Гоголя"), є, вочевидь, зразками художньої прози, а часом характеризують Гоголя як комедіографа. Окремі уривки з них видавець коментує в естетико-філософському плані, розкриваючи нові грані особистості автора. Скажемо, пояснюючи ґенезу фрази Гоголя "первое занятие человека на земле есть свинки" [16; 1, с. 314] як натяк на матеріальне життя (говорячи словами письменника – "этот холодный, прозаический, мелкий чувствами и характерами мир" [16;

1, с. 314], Куліш передусім подає фактичний бік справи: "Во время прогулок по Риму он любил наблюдать за свинками среди античных улиц, говорящих о высоких идеалах искусства, и смеяться над попиранием прекрасного" [10; 5, с. 344]. А насамкінець як висновок відзначає істотну роль психології контрастних переживань та відчуттів Гоголя: "Это чувство, забавляя ум, мучило его душу, но он любил предаваться ему" [10; 5, с. 344]. Відтак читачеві доступнішим ставало осмислення наступних рядків листа: "Трудно, трудно удержать середину, трудно изгнать воображение и любимую прекрасную мечту, когда они существуют в голове нашей; трудно вдруг и совершенно обратиться к настоящей прозе; но труднее всего согласить эти два разнородные предмета вместе – жить вдруг и в том, и в другом мире" [16; 1, с. 314]. Отже, дослідник допомагає хоча б деякою мірою на матеріалі листів осягнути духовний світ геніального письменника, пізнати джерело його внутрішнього конфлікту, простежити поступове, але неухильне наростання невдоволення собою, що, зрештою, в майбутньому переросло в душевну кризу. П.Куліш коментує всі літературні джерела, передусім, зрозуміло, російські, часом і світові. Приміром, Гоголь подарував С.Аксакову, іншим московським друзям твір Фоми Кемпійського "О подражании Христу" [16; 2, с. 52, 302–303]. Видавець у примітці інформує читача про наявність більше тисячі видань цього латиномовного твору, вже на той час перекладеного всіма європейськими мовами.

На жаль, коли з'явилось перше видання епістолярію Гоголя, ще живими були чимало його адресатів. І це мало свої плюси і мінуси: "Многие из собранных писем печатают еще рано; значительная часть напечатана с пропусками и сокращениями". Мінусів у таких обставинах було більше, адже, окрім вилучення окремих листів та наявності прогалин у багатьох інших, видавець змушений був часом вдаватися до залучення приміток самих адресатів письменника. Ось показовий приклад – примітка С.Аксакова: "Не понимаю, как пришла в голову (Гоголю – Ж.Л.) эта мысль! Никогда лирические места не казались мне смешными. Это недоразумение" [10; 5, с. 485], інша примітка його ж [10; 5, с. 488].

Одначе, з іншого боку, завдяки допомозі сучасників П.Куліш міг часом скористатися замість коментаря листом третьої особи. Як, скажімо, у випадку залучення розлогого листа В.Панова (він 1840 р. супроводжував Гоголя із Москви до Рима, де жив з ним в одному

будинку) [10; 1, с. 383]; [10; 2, с. 14–15] до С.Аксакова, аби пояснити передусім довгу перерву в листуванні письменника [10; 5, с. 424–425]. Сьогодні фрагмент цього листа слугує дослідникам автентичним джерелом відомостей про творчий задум твору Гоголя з історії України, котрий лишився нездійсненим [16; 1, с. 383].

В.Панов повідомляв, що дорогою з Відня до Італії Гоголь "перечитывал и переписывал свое огромное собрание малороссийских песен, собирал лоскутки, на которых у него были записаны поговорки, замечания и проч..." [16; 1, с. 424]. А далі передавав натхненну оповідь письменника про його новий твір: "Это будет, как он мне сказал, трагедия. План ее он задумал еще в Вене, начал писать здесь. Действие в Малороссии. В нескольких сценах, которые он уже написал и прочел мне, есть одно лицо комическое, которое, выражаясь не столько в действии, сколько в словах, теперь уже совершенство. О прочих судить нельзя: они должны еще обрисоваться в самом действии. Главное лицо еще не обозначилось" [10; 5, с. 425].

У коментарях П.Куліш уважний також до повсякденних дрібниць із життя геніального письменника, котрі мають відношення до його смаку, приміром, у побуті. Так, коментуючи висловлене в одному з листів бажання Гоголя мати синій із металевими гудзиками фрак, видавець зауважує: "Этот вкус сохранился у Гоголя до конца жизни. Между платьев его, после смерти, остались синий фрак с металлическими пуговицами и несколько синих жилетов" [10; 5, с. 60]. Зовсім іншого підтексту, знаючи розв'язку трагедії майбутньої його психологічної й творчої кризи, набирають рядки примітки до одного з листів: "Гоголь так дорожил письмами отца Матвея, что носил их всегда при себе" [10; 6, с. 442].

Найскладнішою для П.Куліша, з нашого погляду, передусім через цензурні умови, в реально-історичному коментарі виявилася релігійно-церковна тема. У примітці до листа Гоголя матері з Рима 1838 р., де письменник стверджує думку про сталість своїх релігійних переконань, оскільки вважає обидві гілки християнства ("как религия наша, так и католическая" [10; 5, с. 296]) "истинными", Куліш додає, за його визначенням, "охранительное замечание" [10; 5, с. 296]. Суть останнього зводилася до того, що Гоголь "имел в ту пору еще довольно незрелые и смутные понятия о степени уклонений, отделяющих Римскую церковь от Восточной", а в наступний період переконався у "высоком превосходстве нашей Церкви" [10; 5, 296].

Останні слова складають явний реверанс у бік цензури: видання друкувалося в типографії Імператорської Академії наук.

Проте саме Куліш опублікував листи Гоголя до М.Балабіної, в яких ми не знайдемо жодного натяку на думку про ту перевагу, котру констатує у своїй примітці ("охранительное замечание" [10; 5, с. 296] перший біограф письменника. Швидше навпаки, читач виносить із них величні й світлі думки Гоголя про Рим – "родину души своей я увидел, где душа моя жила еще прежде меня, прежде, чем я родился на свет" [16; 1, с. 307]; саме тут – "молитва на своем месте, то есть в храме" [16; 1, с. 312].

П.Куліш першим, хоча й з прогалинами, опублікував також лист Гоголя (квітень 1847 р., Неаполь) В. Жуковському [10; 6, с. 369–370]. Написаний він у відповідь на повідомлення російського поета про смерть рідної сестри його дружини – доньки німецького маляра І.Рейтерна, тестя В.Жуковського. У листі Жуковського наявні християнсько-філософські рефлексії про смерть людини загалом, опис поведінки глави родини, його звернення до неї в першу хвилину тяжкої втрати, котре автор листа визначив однозначно: "Таким языком говорит христианство о величайшем земном несчастье, которое без него раздавило бы душу и которое с ним становится для нас преображением человеческого мрака в утешительный свет божий" [16; 1, с. 207].

Проникливі рядки не могли не викликати у Гоголя, на той час уже автора щойно опублікованих "Выбранных мест из переписки с друзьями", відповідної реакції: "Разумею высокохристианский подвиг семейства Рейтернов. О, дай Бог многим (если не всем), которые тщеславятся православием своим и истиною церкви своей и тем, что одни они только спасутся, такую высокую добродетель!" [16; 1, с. 210]. Як бачимо, переконання Гоголя стосовно двох гілок християнства, висловлені у листі до матері десять років тому [10; 5, с. 296], не змінилися. Рядки з листа Гоголя Жуковському не лише спростовують приписану Гоголю Кулішем (з огляду на цензуру) думку про перевагу східного християнства перед західним, а, вочевидь, виявляють спротив Гоголя такому марнославству. Аби виявити Рейтерну у його невтішному горі своє співчуття, Гоголь надсилає уривки із творів двох (показово!) християнських письменників – Златоуста і Тертуліана [10; 1, с. 210–211].

У листуванні Гоголя із Шевирьовим, з яким письменник особисто познайомився в Римі 1838 р. (поет і критик з 1829 р. перебував в

Італії як вихователь сина З.Волконської), обговорювалися проблеми літературної творчості та науки про неї, творчі задуми й творчий процес Гоголя, питання видання його творів, їх продажу й поширення в суспільстві, духовні й ділові сторони життя письменника за кордоном, дискутувалися роздуми й оцінки сучасників про книжку "Выбранные места из переписки с друзьями". П.Куліш опублікував у своєму виданні значну частину зразків із цього листування. Слов'янофіл і антизахідник С.Шевирьов звинувачував Гоголя в захопленні всім тим, що оточувало письменника за кордоном: "...вбираешь в себя чужую жизнь, чужой дух, чужие мысли" [16; 2, 339]. Передаючи "толки" передусім свого оточення про останню книжку Гоголя, Шевирьов при цьому висловлює своє про неї високе судження: "Прекрасны письма о русской церкви и духовенстве, о светлом празднике Воскресения, многое о наших поэтах (ты умеешь даже и известное обличье в новую форму, говоришь как творец, как художник)" [16; 2, с. 345]. Статтею "Светлое Воскресенье" завершаються "Выбранные места из переписки с друзьями" [16; 2, с. 353]. Однак в цьому ж листі, продовжуючи попередню думку (30 грудня 1846 р.), говорячи про релігійні переконання і вчинки Гоголя, Шевирьов остерігає генія: "Разум твой убежден в истине нашей церкви и православия, но воля твоя заражена современною болезнью – болезнью личности, и ты действуешь скорее как римский католик, а не православный" [16; 2, с. 345].

Наголошуючи, як і в листах до матері, на рівнозначності двох гілок християнства – православ'я і католицизму, у листі С.Шевирьову 30 січня (11 лютого) 1847 року (Неаполь), Гоголь "відкрив" ґенезу своєї релігійної філософії: "...что же касается до католичества, то скажу тебе, что я пришел ко Христу скорее протестантским, чем католическим путем. Анализ над душой человека таким образом, каким его не производят другие люди, был причиной того, что я встретился с Христом, изумясь в нем прежде мудрости человеческой и неслыханному дотолу знанью души, а потом уже поклоняюсь божеству его. Экзальтаций у меня нет, скорей арифметический расчет..." [16; 2, с. 341].

Можливо, саме завдяки такому дружньо-інтелектуальному діалогу із геніальним автором (історик літератури це усвідомлював), Шевирьов у полеміці із сучасниками наполягав на зв'язку останньої книжки Гоголя із усією його попередньою творчістю, що особливо вирізняється його рядками із листа: "Перед тем, как писать тебе, я

прочел опять твое "Светлое воскресенье". Во имя его, – и вот уже гремит оно по Москве, – прошу тебя: возвратись к искусству. Не заставь людей в России говорить, что церковь и вера отнимают у нее художников и поэтов" [16; 2, с. 352].

Про феномен Гоголя, викладене естетично-філософське credo у його останній книжці, роль письменника у розвитку світової суспільної думки зауважують сучасні українські дослідники – Євген Нахлік: "Переосмислення Міцкевичем християнства в душі месіанізму, опертого не тільки на духову, а й на фізичну силу, виявилось фактично протилежним тій проповіді ненасильницького християнського гуманізму, з якою виступив через кілька років інший слов'янський романтик, Гоголь, у відомій книжці "Выбранные места из переписки с друзьями" (1847) [50, с. 21–22]; Павло Михед: "До цих пір лишається неосмисленим апостольський проект Гоголя, який за масштабом можна назвати своєрідною російською контрреформацією. І тут Гоголь багато в чому був завершителем руху українських інтелектуалів і церковних діячів, руху, який мав на той час двохсотрічну історію" [18, с. 47].

Видання листів Гоголя П.Кулішем було останнім виданням, звіреним за автографами автора. Незважаючи на цензурні умови та вимоги живих адресатів Гоголя, видавець зумів зібрати в двох томах близько 800 листів.

Сучасники в особі М.Чернишевського (стаття в "Современнике", 1857. – №8) високо оцінили видання П.Куліша. "Наконец, дожили мы до хороших изданий, составленных внимательно людьми знающими. Издание сочинений Гоголя, сделанное г. Кулишом, конечно, не свободно от некоторых недостатков... Но все эти недостатки – опущения некоторых, впрочем вовсе неважных, мелких статей, некоторые отступления от хронологической системы, некоторые опечатки и т.п. – совершенно незначительны в сравнении с достоинствами издания, за которые нельзя не благодарить г. Кулиша" [29; 2, с. 139].

П.Рулін у вже цитованій статті, відзначивши, що порівняно з виданням Куліша, Шенрок аж 1902 р. спромігся подати у своїй публікації всього 1073 листа, зауважував: "В літературний оборот було пущено ним [Кулішем] велику кількість матеріалу, відхилено завісу над душею і постаттю письменника, і дослідники Гоголя уже в 1857 році могли користуватись його листами, – в той час як листи Пушкіна ще не було зібрано і видано друком" [54, с. 1566].

Текстологи нашого часу вважають видання листів Гоголя П.Кулішем першим науковим виданням листів у складі зібрання

творів письменника [55]. Видавець першим подав опис автографів Гоголя: характер почерку, наявність малюнків, дефекти рукопису тощо. Листи Гоголя Куліш публікував і пізніше: 1858 р. в "Современнике" (Кн. VI. – С. 123–174) – до художника О.Іванова; 1859 р. – в "Библиографических записках" (№4. – С.105–106) – до різних осіб.

Повертався П.Куліш і до біографічних нотаток про Гоголя, публікував нові матеріали. Часом імпульсом до цього було щойно прочитане видання, як-от у такому випадку: "Сими днями, – писав дослідник 2 березня 1858 р. Данилу Каменецькому, – попала мені під руку біографія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя" [8, с. 226]. Це було опубліковано вже після смерті Куліша. В "Киевской старине" весь номер 5 1898 року (341) був присвячений Гоголю як "Материалы для биографии Кулиша" [13, с. 37]. В.Шенрок написав для "Киевской старины" біографічний нарис "П.А.Кулиш", опублікований окремих виданням 1901 року.

1857 року М.Гербель надрукував у Петербурзі листи Гоголя (1843–1852) за шостим томом П.Куліша [13, с. 21]. 1902 р. в "Литературном вестнике" (т. 3, кн. 1) опубліковано статтю П.Куліша "Несколько слов об обороне Гоголя. Нападение его земляков". До 100-річчя від дня народження Гоголя збірник "Семья и школа" (№4) вмістив важливі матеріали про письменника його сучасників: О.Данилевського, О.Смирнової, С.Аксакова, П.Анненкова, І.Тургенева. Дослідження П.Куліша присвячені рокам навчання Гоголя і його останнім дням життя [13, с. 54].

У найновішому неодноразово цитованому нами двотомному виданні листування Гоголя із серії "Переписка русских писателей" (1988) серед посилань на першоджерело текстів листів знаходимо: 4 листи із "Опыта биографии Н.В.Гоголя...", 59 – із "Записок о жизни Н.В.Гоголя..." та 78 із п'ятого-шостого томів "Сочинений и писем Н.В.Гоголя". Отож навіть у невеликому зібранні епістолярної спадщини Гоголя 141 лист сучасні видавці подають за автентичними першоджерелами завдяки розшукам, дослідженню та публікаціям П.Куліша. Окрім того, тут публікуються також чимало листів адресатів Гоголя, котрі так само вперше опублікував український дослідник і видавець.

Таким чином, Панько Куліш своєю едиційною практикою та літературознавчими дослідженнями на матеріалі епістолярію Миколи Гоголя першим в українській та російській епістолографії (термін І.Франка) чи точніше епістології [приймаємо цей термін за дослідженням С.Скворчинської "Теорія листа" (1937)] обґрунтував принципи дослідження й

видання епістолярної спадщини письменників. Сьогодні досвідом Куліша-гоголезнавця літературознавство може послуговуватися у засвоєнні, зокрема, "психографічного методу" біографізму, а його провідна ідея піднесення самодостатньої цінності людської душі, людської індивідуальності, має стати пріоритетним засобом оновлення суспільства в цілому.

Література

1. Несколько черт для биографии Н.В.Гоголя // Отечественные записки. – 1852. – Т. LXXXI. – Отд. VIII.
2. Несколько слов о Гоголе (Отрывок литературного письма). – СПб., 1852. – 15 с.
3. Куліш мусив друкувати під час і після заслання свої твори під криптонімом свого приятеля Миколи Макарова (1838–1899) – директора московсько-тульського банку.
4. ЦГАЛИ, фонд Аксакових. – №10, спр. 30. – С. 3–4. Цитуємо за виданням: Машинский С. Художественный мир Гоголя. – М., 1971. – С. 438.
5. Див.: Голубенко П. Між двох стихій // Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
6. Шевченко Т. ПЗТ: У 6 т. – К., 1963–1964.
7. Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М. – СПб., 1854.
8. Киевская старина. – 1898. – №2.
9. Навіть модерна біографічна школа ХХ ст. (зокрема в історіографії: Ілько Борщак, Рене Мартель – у біографії І.Мазепи) успішно користувалася нею. Див.: Борщак Ілько, Рене Мартель. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана. – К., 1991.
10. Сочинения и письма Н.В.Гоголя: В 6 т. – СПб., 1857.
11. Виноградов Игорь. "Необыкновенный наставник" И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Нові гоголезнавчі студії. Випуск 2 (13). – Сімферополь; Київ, 2005.
12. Дементьев А. О трех книгах по вопросам литературы, вышедших на Украине // Звезда. – 1952. – Ч. 5. – С. 158. Цит. за: П.Голубенко. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – С. 269–270.
13. Див.: Н.В.Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества. Библиографический указатель / Упорядн.: Н.М.Жаркевич, Е.Н.Михальский, П.В.Михед, Г.В.Самойленко; Ответственный редактор: Е.Н.Михальский. – Нежин, 1989.
14. Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, с портретом Н.В.Гоголя: В 2 т. – СПб., 1856.
15. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970.

16. Переписка Н.В.Гоголя: У 2 т. – М., 1988.
17. Маланюк Є. Гоголь – Гоґоль // Слово і Час. – 1991. – №8. – С. 11.
Працюючи над есеєм про Гоголя, Маланюк звернувся до відомого українського історика, архівіста й літературознавця Володимира Міяковського з листом, у котрому подав свою автобіографію: в 4–6 років він вже читав Гоголя. – Куценко Леонід. Князь духу: Статті про життя і творчість Євгена Маланюка. – Кіровоград, 2003. – С. 154–159.
18. Михед П. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст: Монографія. – Ніжин, 2002.
19. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977.
20. Gunter H. Das Grotteske bei N.V.Gogol. – Munchen, 1968.
21. Анненков П.В. Литературные воспоминания. – М., 1960.
22. Костомаров М. Твори: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2.
23. Див. сучасне видання: Народні пісні у записах Миколи Гоголя. – К., 1985.
24. Анненков П. Письма из-за границы // Анненков П. Парижские письма / Издание подготовила И.Н.Конобеевская. – М.: Наука, 1983. – С. 27.
25. Анненков П. Литературные воспоминания. – М., 1989.
26. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993.
27. Листи Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1984.
28. Див.: Вінок Гоголю: М.В.Гоголь і час. – Харків, 1989. Зокрема, статті: Астафьев В.П. Приближение к истине. – С. 192–198; Золотуцкий И. Оправдание Гоголя. – С. 224–236.
29. Чернышевский Н.Г. Литературная критика: У 2 т. – М., 1981.
30. Ковальчук О. Душа людська на перехресті страху // Київська старовина. – 1994. – №2. – С. 56–57. Див. інші роботи цього автора: Ковальчук О. Любов – порятунок від страху (стратегія пошуку шляхів порятунку суспільства у "Вибраних місцях..." М.Гоголя) // Гоголезнавчі студії. Статті і дослідження. Вип. 1. – Ніжин, 1996; Ковальчук О. Гоголь: буття і страх // Гоголезнавчі студії. Вип. 10. – Ніжин, 2002.
31. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
32. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994.
33. Барабаш Ю. Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя (Нариси сприйняття та інтерпретацій) // Нові гоголезнавчі студії. Вип. 1(12). – Сімферополь, 2004.
34. Машинский С. Художественный мир Гоголя. – М., 1971.
35. Современник. – 1856. – Май. – Відділ 4.
36. Библиотека для чтения. – 1856. – Т. 138. – №8.
37. Отечественные записки. – 1856. – №11.
38. Рулін П.П. О.Куліш як дослідник і критик М.В.Гоголя // Книгар. – 1919. – Ч. 23–24. – С. 1565.
39. Вересаев В. Гоголь в жизни. – М., 1990.
40. Манн Ю. Гоголь Н.В. // КЛЭ. – М., 1964. – Т. 2.

41. Див.: Тезисы докладов 1-х Гоголевских чтений. – Полтава, 1982.
42. Відділ рукописів НБУ ім. В.Вернадського. Гоголіана.
43. Крутикова Н. Н.В.Гоголь. Исследования и материалы. – К., 1992.
44. Шенрок В. Материалы для биографии Гоголя. – М., 1892–1897. – Т. 1–4.
45. Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41.
46. Білецький О. Збір. праць: У 5 т. – К., 1966.
47. Кулиш П. Гоголь как автор повестей из украинской жизни // Основа. – 1961.
48. Вибрані листи П.Кулиша українською мовою перекладені. Редакція Юрія Луцького. – Нью-Йорк – Торонто, 1984.
49. Див.: Письма П.А.Кулиша к М.Н.Гоголь. Сообщил В.Чаговец // Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца. – М., 1902.
50. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. – Львів, 2003.
51. Гоголь и современность (к 185-летию со дня рождения). – К., 1994.
52. Мандельштам И. О характере Гоголевского стиля: Глава из истории русского литературного языка. – Гельсингфорс, 1902.
53. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
54. Книгар. Літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 23–24.
55. Смирнова Л. Типы и виды изданий эпистолярного наследия // Принципы издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Вып. 3. – М., 1964.
56. Зимомря М.І. На відстані часу // Микола Гоголь і світова культура (Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника). – Київ; Ніжин, 1994.
57. Про лист Гоголя до Залеського див.: Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя // Слово і час. – 2001. – №12.

Н.А.Бараненкова

Про театральну природу ранніх творів М.В.Гоголя

Сценічність, театральність гоголівських повістей привертала увагу багатьох драматургів, режисерів, композиторів. Перші спроби інсценувати прозові твори Гоголя були ще за життя письменника: інтермедія "Вечір на хуторі біля Диканьки" була представлена в бенефісі В.А.Каратигіна Петербурзьким Большим театром у 1833 році, "Сорочинський ярмарок" – у бенефісі Н.В.Самойлової в 1848 році. Значна кількість інсценівок на сюжети ранніх повістей Гоголя з'явилась у 80–90-х роках ХІХ ст. На основі повістей з циклу "Вечори на хуторі біля Диканьки"